

Kodolányi Judit
Sorsok és végzet a *Magyar Csillag* lapjain
Levelek Illyés Gyula hagyatékából

*A tanulmány képanyaga elérhető
a www.emlekhely.btk.elte.hu/konferencia linken.*

Tanulmányomban Illyés Gyula hagyatékában fellelhető levelek segítségével szeretném felidézni a második világháború időszakát, a kényszerű elhallgatás, az elbeszélhetőség és traumafeldolgozás kérdéskörét állítva középpontba.

1941 augusztusában elhunyt Babits Mihály, s ezzel a *Nyugat* folyóirat, amely nemzedékeken át volt a magyar irodalom élvonalának és a haladó, nyitott szellemiségnek a fellegvára, megszűnésre ítéltetett. A hivatalos politikát nem támogató lapot a kormányzat kultúrpolitikája, sajtóirányítása rossz szemmel nézte, a főszerkesztő halála után a lapengedélyt azonos címmel nem volt hajlandó kiadni. Így, sok kényszerítő körülménytől vezetve született meg a *Magyar Csillag* folyóirat a Babits által kijelölt utód, Illyés Gyula főszerkesztésével. A kortársak számára világos volt az az irányadó törekvés, hogy a *Nyugatot* „álnéven”¹ folytassák.

¹ Ottlik Géza: A *Nyugatról*. In. *Vallomások a Nyugatról*.
Sajtó alá rendezte Rónay László, Budapest, Petőfi
Irodalmi Múzeum, Népművelés Propaganda Iroda, 1971, 131.

Azonban nem így történt. A *Magyar Csillagra* hátruló irodalmi-közéleti szerep a korábbiól gyökeresen különböző szerkesztési elveket és magatartást várt el. Az akkori, fenyegető viszonyok között menedéket kellett nyújtani annak a politikától mentes, igényes irodalomnak, mely a szellem és az erkölcs méltóságának megőrzését tartotta feladatának. A negyvenes évek elejének kiélezett közéleti és politikai helyzetében, a háborús cenzúra árnyékában Illyés szerkesztőtársaival az irodalmi törekvések „szekértáborrá” való egyesítését, a szellem és a kimondott szó méltóságának megőrzését tűzték ki célul. „(...) *Becsületesen a nehezebb utat kellett választanom, kimeneni a nyílt vízre s ismét egy révbe összegyűjteni mindazokat, akiket a vihar – a politika s a szenvedély – elsodort. Mindenki, aki ismerte az ország helyzetét, s idegzetével megérezte a még több szenvedéllyel s bomlással fenyegető jövőt, ezt tette volna a helyemben*” – fogalmazott Belső ügy című írásában Illyés 1943-ban, a folyóirat történetének egy válságos pillanatában.²

² Illyés Gyula: Belső ügy. In. *Naplójegyzetek 1929–1945*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 256–264.

Kortársak és későbbi elemzők általánosságban a folyóirat jelentőségét mint a „szellemi ellenállás bástyáját” határozták meg.³

³ Németh G. Béla: A fölkészülés folyóirata: a Magyar Csillag. A szerkesztő Illyés, *Kortárs*, 1994/5, 5–13.; Kozma Huba: Egy progresszív irodalmi folyóirat. Negyven éve indult a Magyar Csillag, *Forrás*, 1981/10, 61–71.; Komlós Aladár: A Nyugat csodatétele. In. *Vallomások a Nyugatról*. Sajtó alá rendezte Rónay László, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelés Propaganda Iroda, 1971, 97–98.; Pergel Ferenc: A Nyugat utóda a Magyar Csillag (1941–1944). A magyar szellemi ellenállás történetéből, *Vigilia*, 1972/8, 527–537.; Béládi Miklós: A Magyar Csillag, *Literatura*, 1981/5, 73–84.

A *Magyar Csillag* „a humanizmus és szellemi szabadság” jegyében tevékenykedett, „az irodalmi ellenállás központja, szervezője, mértéke, a humánus őrzője”, a *Nyugat* negyedik, „hősi” korszaka volt.⁴ Vas István így írt erről visszaemlékezésében: „...*Illyés csodát művelt a Magyar Csillag-ban: többek közt megnyitotta kikötőit a kirekesztetteknek, olykor még saját ízlésbeli meggyőződését is háttérbe szorítva – meg is kapta a jobboldali sajtóban, hogy zsidóbérenc.*”⁵

⁴ Sőtér István: A Nyugat korszakai, *Literatura*, 1981/5, 3–9.

⁵ Vas István: *Azután II.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 82.

És valóban, a *Magyar Csillag* negyvennyolc megjelent számának lapjain a két és fél év alatt olyan szer

zók jelentek meg, mint Elek Artúr, Halász Gábor, Kassák Lajos, Márai Sándor, Németh László, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Tamási Áron, de helyet kaptak azok is, akiknek egyetlen megjelenési lehetőségük ez maradt. Így a válságos helyzetben lévők, mint a munkaszolgálatos Pap Károly, Radnóti Miklós, Vészi Endre, a politikai és származási okok miatt egyaránt kizorítottak, mint Lukács László, Salamon Ernő, Zelk Zoltán, Zsigmond Ede. A *Magyar Csillag* szerzőgárdája a második világháború korszakának értelmiségi tablóját rajzolja elénk. Közülük sokan sokféle szállal kötődnek egyetemünkhöz is. Itt csak néhányat szeretnék kiemelni az áldozatok közül. A *Nyugat*nak majd a *Magyar Csillag*nak is szerzője és munkatársa volt Elek Artúr, aki 1944 áprilisában öngyilkosságot követett el. A lap állandó belső munkatársa volt Halász Gábor is, akit a szerzőként szintén többször szereplő Sárközi Györggyel és Szerb Antallal együtt gyilkoltak meg Balfon. Mindannyian a budapesti egyetem diákjai, tanárai voltak egykor.

1943 májusában hét jelentős író a folyóirat lapjain az *Együttes vallomás*ban határolódott el a háborús propagandától, amely fel akarta őket használni saját céljai érdekében. Ugyancsak 1943-ban, már a vég előtti utolsó pillanatban megindították a *Hírünk a világban* cikksorozatot, amelyben önvizsgálatra, a gondolkodás és a magatartás megváltoztatására próbálták ráirányítani – már késve – a magyar értelmiség figyelmét. A *Magyar Csillag* szerkesztői kérvényeket fogalmaztak, adományokat gyűjtöttek a rászoruló barátoknak; ha kellett, hamis papírokat állítottak elő, hogy megvédjék az üldözötteket.⁶

⁶ Ezekről az esetekről részletesen ír Horváth István: *Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag, Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2014;* és Rónay László: *Igaz emberek a vészkorszakban, Kortárs, 2015/1, 88–100.*

Mégis, e fent felsorolt jellemzések, bár a maguk korában okkal születtek meg, számunkra már üres sablonokká halványultak. Mit jelentett valójában e folyóirat korának értelmisége és olvasóközönsége számára? Irodalomtörténeti jelentőségén túl mi volt a *Magyar Csillag*? Hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, olyan érett értelmezésre van szükség, ami túllép az eddigi perspektívákon, és újabb elemeket emel be a történet elbeszélésébe.

Illyés Gyula hagyatéka változatos sokaságát őrizte meg azoknak a leveleknek, amelyek Illyéshez mint főszerkesztőhöz és Illyéshez mint barátához érkeztek. A szerzők nemcsak műveket küldtek megjelenésre, hanem baráti sorokat, segítségkérő leveleket is. Nemcsak íróktól, költőktől, az értelmiség tagjaitól érkeztek levelek, de gyakran egyszerű olvasóktól is, akik véleményt mondtak, beszámoltak élményeikről, a háború alatt megélt szenvedésekről. Egy folyóirat a nyílt kimondás tere, a művészet a kifejezés eszköze kell legyen, de a cenzúra csak a sorok között való olvasást tette lehetővé. Azok az üldözöttek, akik a harmincas évek fojtogató légkörét megtapasztalták, a fokozatos megszorításokkal, jogfosztásokkal hallgatásba kényszerültek, amikor, mint levegőtlen vákuumban, nem lehetett szólni. Azok, akik a háború alatt a fronton, a munkaszolgálatban teljesítettek szolgálatot, vagy otthonaikban megalázottan, bizonytalanságban éltek, és szenvedésükről beszélni akartak volna, nem hallathatták a hangjukat. A hallgatás csak tovább mélyítette a fenyegetettség traumáját.

Ha áttekintjük az Illyés-hagyatékban maradt, a *Magyar Csillag*gal kapcsolatos vagy a második világháború alatt keletkezett leveleket, az elfojtott hangok százait halljuk megszólalni. Nem csak barátok, barátok hozzátartozói, ismerősök írtak Illyésnek levelet, hanem számos ma már régen elfeledett ember, akik ismeretlenül keresték meg a szerkesztőt, az író, hogy segítséget kérjenek, vagy egyszerűen csak azért, hogy megosszák gondolataikat, hogy beszámoljanak például egy fronton töltött napjukról. Az események háttérére fény derül,

megnyílik a barátság, az egyéni történetelbeszélés személyes tere, amelyben a kimondás megvalósulhat. Így az eseményeket eddig ismeretlen perspektívából láthatjuk meg. Arról a pontról, ahol most mi állunk, fontos ez. Az értelmezés töredékességének felszámolásához az egyik lehetséges út ennek a háttérnek a feltárása. Illyés Gyula nemcsak szerkesztő, hanem barát is volt azok számára, akiknek leveleit most hagyatékában megtalálhatjuk. Leveleik felfedik érzéseiket, a történelem személyes, emberi oldalát. Most ezekből az Illyés-hagyatékban megmaradt levelekből szeretnék néhányat bemutatni.

Vészi Endre az esztergomtábori munkaszolgálatból jelentkezett Illyésnél. Levelében a szellemi tevékenység és baráti közeledés iránti vágyát hangsúlyozza.

Tisztelt Szerkesztő Úr!
1943. április 11.

Hosszú idő után, távolról, kissé sután és szomorúan jelentkezem Önnél verseimmel. Azért sután és azért szomorúan, mert most újra abban az állapotban vagyok, mint amikor kezdő költő koromban megismertem Önt: megint szükségét érzem, hogy kilépjek abból a magányos körből, melybe önmagamat kárhoztattam s hogy azoktól nyerjek bátorítást és hitet, akiket becsülök s akik engem is szerettek. Néhány versemet küldöm itt, a Magyar Csillagnak szántam őket, remélem megfelelnek. Magamról megírhatom, hogy négy hónap óta munkaszolgálatot teljesítek. Ez tesztileg nem is ártalmas, a munkát egyébként is megszoktam, de szellemileg szükségem van felfrissülésre, munkakedvre. Örölnék, ha verseim a közeljövőben megjelenének folyóiratában.

Kérem Önt, válaszoljon e levelemre s ha lehet, hamarosan, mert itt az ember fokozott türelmetlenséggel lesi a postát.

Válaszát várom s igaz tisztelettel üdvözlöm kész híve

Vészi Endre,

Esztergomtábor 109/20.⁷

⁷ Vészi Endre autográf levele Illyés Gyulához 1943. április 11., Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: *Akik túléltek a munkaszolgálatot – Vészi Endre. In. Uő: Szerkesztő a vészkorszakban, 135–142, 135–137.*

Pap Károlyt, aki Illyésnek éveken át közeli barátja volt, szorongattatott helyzete a háború éve alatt alkotói válságba sodorta, gyakorlatilag elnémította. Erről vall következő levele:

Kedves Barátom!
Pesten, Belvárosi Kávéházban, 1942. február 25.

Nagyon sajnálom, hogy mind máig nem teljesíthettem ígéretemet, de biztos hajlék és kenypér nélkül sehogy se megy az írás.

*Helyzetemről, mióta ennyire elromlott, igyekeztem felvilágosítani Schöppflint; ő azonban két ízben is válasz nélkül hagyta leveletem. Ha szívesen teszed, kérd meg tőle, mért cselekedett így?
Hogy a másik oldalon kedves zsidóim sem különbek, azt úgy is tudod.
Mindettől függetlenül mihelyt szilárdabban leszek, sietni fogok megtartani ígéreteimet.
Addig is köszönöm figyelmedet és szeretettel üdvözöllek:
Pap Károly⁸*

Zelk Zoltán szintén a munkaszolgálatból számol be helyzetéről 1942 áprilisában, a levél egy részletét idézem:

Valamit javítottam a búcsúzásakor átadott versen. Sietve küldöm, mert Te – ha jól emlékszem – a májusi számban ígérted.

Különbben közel három hete „szolgállok”. Nem vagyok elkényeztetett fickó, de borzalmas. Fizikummal se bírom, idegekkel még kevésbé. Most látom, mennyire relatív dolog a szabadság fogalma: Ha emberkereskedők kezébe kerültem volna, mostani állapotomhoz hasonlítva, szabad lennék. A „körletet”, ami egy falusi udvar, nem szabad elhagyni. Istállóban alszunk s éjszakánként bizony, még nagyon hideg van. De ez még hagyján. Nagyobb baj a szörnyű társak, az állandó megaláztatás, no meg, a nálunk kifejlődött, jellegzetes antiszemitizmus: Üsd a zsidót, ha szegény...⁹

De a *Magyar Csillag* szerkesztői nem csak írásaik megjelentetésével siettek a bajba jutottak segítségére. Radnóti Miklós 1943. májusi leveléből ez is kiderül:

*Kedves Barátom!
Budapesten, 1943. május 14.*

*Leszereltem, itthon vagyok s újra dolgozom tizenegy hónapi távollét után. Tudom, Ortutay Gyula barátomtól tudom, hogy ennek a számomra már csodaszámba menő eseménynek megvalósulásához aláírásoddal Te is hozzájárultál. Hálás szívvel és igaz barátsággal köszönöm.
Küldök a Magyar Csillagnak itt néhány műfordítást. Válassz közülük, talán találsz egy kis csokorra valót.
Szívesen írok bírálatot is, ha van verseskönyv a szerkesztőségben és gazdátlan még. Írd meg egy lapon, érte megyek, vagy küldesd el címemre.
Köszönettel és szeretettel köszöntlek híved:
Radnóti Miklós¹⁰*

Radnóti Miklós versei a folyóiratnak még egyik utolsó számában is megjelentek. Mindez azonban nem mentett meg a továbbiaktól. A háború előre haladtával, a sajtót korlátozó újabb és újabb intézkedésekkel a folyóirat léte egyre inkább ellehetetlenült. 1944. március 19. után néhány nappal a *Magyar Csillagot* betiltották. Illyés Gyula, aki körözött

személyként szerepelt a Gestapo listáján, 1944 márciusának végén vidékre ment, és több hónapon át nem tért vissza Budapestre. Távollétének első napjaiban fogalmazta meg az alábbiakat:

...a megszállás nekünk egyénileg tán katasztrófa lesz. De az országnak ez a kevésbé rossz „út”. A gyalázat mélyébe még látszólag sem önszántából, hanem idegen erő lökésétől-rúgásától zuhan.

A Sztójay-kormány megalakulása ezt a bölcs mondást megfordította. Mi tán megmaradunk, de az ország elvész.

Az ország immár menthetetlen becsülete helyett tehát legalább az egyén mentse a becsületét.

*Vagyis, amíg itt Hitleré a szó, mi nem szólhatunk. Legfeljebb tettel.*¹¹

⁸ Pap Károly autográf levele Illyés Gyulához 1942. február 25., Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: Munkaszolgálatból a halálba – Pap Károly. In. *uo.*, 169–182, 170.

⁹ Zelk Zoltán autográf levele Illyés Gyulához 1942. április, Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: Akik túléltek a munkaszolgálatot – Zelk Zoltán. In. *uo.*, 129–134, 130.

¹⁰ Radnóti Miklós autográf levele Illyés Gyulához 1943. május 14., Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: A bori bányák áldozatai – Radnóti Miklós. In. *uo.*, 153–161, 156.

¹¹ Illyés Gyula: A Nyugat vége. In. *Iránytűvel II.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 174–180.

A német megszállás idején a szellemi téren kifejtett erőfeszítések hiábavalóvá váltak és ellehetetlenültek. Elérkezett a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* vége. A *Magyar Csillag* szerkesztői keskeny ösvényen haladtak, amelynek egyik oldalán a megsemmisülés, a másikon a hatalommal való együttműködés szakadéka nyílt. Talán ezt ők nem látták ilyen élesen, mi azonban, az idő távlatából megítéljük cselekedeteiket. 1944-től ez a vékony mezsgye járhatatlanná vált, ezek után minden nyilvános tevékenység a hatalommal való együttműködést jelentette volna. Nem szakadtak meg viszont azok a személyes kapcsolatok, amelyek a folyóirat háttérében is álltak. A háborúval együtt nem zárult le az események feldolgozása.

Az emberi tragédiák túlélőinek szükségük van az események feldolgozására, a trauma feloldására, az elvesztett szerettek, széttépett életek meggyászolására. Nagyméretű társadalmi traumák után ritka az események helyes kezelése, nyílt elbeszélése, és ez megfosztja a túlélőket a gyógyulás lehetőségétől. Nem csak a háború évei alatt voltak hallgatásra kényszerítve a szenvedők. 1945 után sok százezer ember személyes tragédiája terhelte az ország társadalmi tudatát. E tragédiák feloldása társadalmi szinten nem történt meg. Az elvesztettekről,

legyenek azok akár elhurcolt deportáltak vagy munkaszolgálatban meggyilkoltak, a fronton elesettek vagy polgári áldozatok, nem emlékeztek meg megfelelően, a történetekről nem volt szabad vagy legalábbis nem volt szokás beszélni. A gyász munka elvégzése az egyénre maradt, ki-ki a maga módján próbált megküzdeni a teherrel. Az Illyés-hagyatékban sok olyan levél található, amikből e lelki munka folyamatos szükséglete és kísérlete olvasható ki.

A trauma elszigetel, elmagányosít, a bezártság és a hallgatás fokozza az emlékezés fájdalmát, amely így rögeszmeszerű folytonos visszacsatolást hoz létre. Az elfojtott érzések a kimondás hatására még erősebben törnek felszínre, és az emlékek előtérbe tolulnak. A most bemutatott magánlevelek megrázóan érzékeltetik íróik lelkiállapotát. Pap Károlyné évekig levelezett Illyéssel, egyik levelében „saját magánörületének” nevezte azt, hogy férje sorsával nem tudott megbékélni. Az alábbi levélrészletben megfogalmazódik e rögeszme jellege, amelyben az elhunyt emlékének továbbbörzése, műveiben való éltetése kap hangsúlyt:

1947. június 4.

*...Három okom van e levél megírására. Az első: hogy megköszönjem Magának, hogy ilyen könnyes szeretettel emlékszik rá, és a másik, hogy megírjam, csak Magának ezen világon, mert csak Maga értheti ezt meg: hogy halálosan, mindörökké, egy pillanatnyi megszakítás, megkönnyebbülés nélkül: szégyellem magam, hogy életben vagyok még. Azzal próbálom magam áztatni, hogy dolgom van még körülöttem, de hiába erőlködöm, nem megy. Új bibliát kellene ahhoz írni, úgy ahogy Móricz Zsigmond látta. Ott helyet kapna, de ez a korszak igazán nem való a szentek megértéséhez...*¹²

¹² Pap Károlyné autográf levele Illyés Gyulához 1947. június 4., Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: Munkaszolgálatból a halálba – Pap Károly. In: Uő: *Szerkesztő a vészkorszakban*, 169–182, 181.

Komor András és felesége Lengyel Gizella Illyés Gyulának és feleségének közeli barátai voltak.¹³ Kapcsolatuk, levelezésük még a múlt század harmincas éveinek elején kezdődött, és folytatódott egészen a Komor házaspár haláláig. A nyilas hatalomátvétel után Komor Andrást szinte azonnal újabb munkaszolgálatra hívták be, ő azonban inkább feleségével együtt október 22. hajnalán megmérgezte magát. Komor András szervezetében hatott a mérge, ötnapos szörnyű agónia után 1944. október 26-án belehalt a mérgezésbe. Lengyel Gizella viszont életben maradt. Tovább tartotta a kapcsolatot az Illyés házaspárral, egészen újabb, 1947-es, ezúttal már sajnos sikeres öngyilkosságáig. Leveleiből a fizikai és lelki terhekkel való küzdelem hangjai szólnak meg, amelyeket végül nem sikerült lebírnia. 1945. október 19-i levelében így számolt be érzéseiről Illyéséknek:

Jánoskám,¹⁴ oly nagyon szépek az új verseid! Bandika, szegény, megdicsérne értük. Istenem, most egy éve! Valójában az emlékek elől menekültem ide, de hiába, az ember magával cipeli a boldogtalanságát és az emlékek, különösen ezekben a tragikus napokban, nagyon gyötörnek. Már csak három nap. Huszonkettedikén haltunk meg, huszonhatodikán hagyott itt Bandi és november hatodikán temettük. Emlékszel, Flórák? Heten voltunk, heten... És most még én sem tudok kimenni hozzá! Hiába, hogy mindig velem van, mégis, ott szeretnék lenni nála, mellette!¹⁵

¹³ A Komor- és az Illyés-házaspár levelezését teljes egészében közli Horváth István: „...huszonkettedikén haltunk meg...” A teljes Komor András–Illyés Gyula levelezés (1931–1947). In. *uo.*, 49–74, 92.

¹⁴ A két házaspár barátsága olyan bensőséges volt, hogy Komor András és Lengyel Gizella egyedülként Illyés Gyulát második keresztnévén „Jánoskám”-nak szólították. Ez a megszólítás levelezésükben, dedikációkban is tetten érhető. Lásd Horváth István: „...huszonkettedikén haltunk meg...” A teljes Komor András–Illyés Gyula levelezés (1931–1947). In. *uo.*, 75.

¹⁵ Komor Andrásné Lengyel Gizella autográf levele Illyés Gyulához 1945. október 19., Illyés-hagyaték. Megjelent: Horváth István: „...huszonkettedikén haltunk meg...” A teljes Komor András–Illyés Gyula levelezés (1931–1947). In. *uo.*, 49–74, 92.

Illyés hagyatékában különlenyomatban megtalálható Szerb Antalné Bálint Klára visszaemlékezése, az *Emlékeimből* és a *Szerb Antal utolsó hónapjai*, amely 1959-ben, tizennégy évvel Szerb Antal halála után jelent meg. E két rövid tanúságtételben Szerb Antalné nemcsak elhunyt férje szenvedéseinek állít emléket, hanem beszámol saját gyászmunkájáról is. Férje halálhírééről, az 1947-ben lezajlott tömegsír-exhumálásról és végül a temetésről, amely számára már nem jelentett feloldást. Pap Károlynéhoz hasonlóan a gyásznak ezt az állapotát rögeszmének nevezi. „Aztán jött a téboly, hogy haza kell hoznom Szerb Antalt, mert ott, ahol megölték nem hagyhatom. A téboly jól fejlett rögeszmévé dagadt, s nagyon nehezen megvalósítható rögeszmévé” – írja *Emlékeimből*¹⁶ című megrázó írásában. Tudjuk, hogy a tanúságtétel hozzájárul a trauma feloldásához, integrálásához, és így lépés a gyógyulás felé. Szerb Antalné talán tudatosan, talán ösztönösen próbálta feldolgozni a történeteket. Ő szintén a nyolcvanas évekig tartotta a kapcsolatot Illyés Gyulával. Leveleiben nemegyszer újra felbukkannak a férjével kapcsolatos emlékek. Azt gondolnánk, hogy a gyászmunkának ez a fajta tudatossága, amely Szerb Antalnét jellemzi, a történetek elbeszélése általi feloldásra, a lelki béke helyreállítására, a továbblépésre irányul. De leveleit olvasva rá kell jönnünk, hogy ez a tudatosság valójában nem a trauma meggyógyítására, hanem

megtartására irányul. Következő, 1980. november 11-én kelt leveléből – ezt szeretném hosszabban idézni – jól kiolvasható, hogy írója nem mostani önmagával, hanem a trauma előtti és alatti önmagával érez egységet, utána következő életét pedig magától idegennek érzi. Az eltelt idő különböző síkokra bomlik, és ezek közül az emlékező a korábbiakhoz, a még együtt eltöltöttekhez kapcsolja magát, és olt-hatatlan vágyat érez kapcsolatot teremteni azokkal, akik még oda tartoznak.

¹⁶ Szerb Antalné Bálint Klára autográf levele Illyés Gyulához 1980. november 11., Illyés-hagyaték. Meg-jelent: Horváth István, „Adalékok Halász Gáborral, Sárközi Györggyel és Szerb Antallal kapcsolatban, Szerb Antal.” In. *uo.*, 99–118, 110. A levél korábbi köz-lése: *Új Írás*, 1968. 1. 114–117.

Pontosan az történt, amit mondtam; leküzdhetetlenül vágytam olyan hangra, amelyik még beszélt ugyanazokkal akikkel én, és ismerte azokat, akiket én. Mert én már csak egy vége-hossza nincs temetőben botorkálok, és lassan-las-san azt sem tudom, ki él, ki nem! Sok magyarázni való nincs rajta, nyilván Maga is újra meg újra átéli ugyanezt. Talán ezért nem tudtam úrrá lenni önmagamon. Huszadik századi bibliográfus vagyok, és több mint húsz éve nem tudom megszokni, hogy az a cédula-anyag amin dolgozom, a saját múltam, a saját életem gyászjelentéseinek gyűjteménye. Majdnem elvisel-hetetlen. Olvasom a Babits-füzeteket, több mint elviselhetetlen.

Az életem első két fölvonása lezárult 45-ben. Azokban Maga ha per tangentem is, de jelen volt. Ebben az utolsó harmadikban már magam sem vagyok „jelen” – ami „azóta” történt velem nem szerves, esetleges, nem igazán folytatása az első két fölvonásnak. Nehéz ezt megmagyarázni, hiszen a fiam is ebben a harmadikban történt, és mégis így igaz. Az én első emlékem Magáról nem az a kolozsvári éjszaka, a séta a szobor körül, a méteres hóban. Az első, éles emlékem immár ötven éves. Nálunk, Anyámnál – most halt meg kilencven évesen, és úgy hasonlított Ernőre, mint egy tojás a másikra –, lehetett válogatni, vásárolni Ernő bácsi megmaradt könyveiből. Én betegen, ágyban fekvő kislány voltam, amikor Maga eljött az Orczy útra hozzánk Karival. Őt akkor még nem ismertem, s kérdésemre, hogy ki ő, Maga nevetve felelte: hogyan, hát nem tudja, hogy az ikertestvém? Én elhitttem, miért ne hittem volna. És csak később, amikor már megismertem, jöttem rá, hogy az „ikertestvér” Pap Károly volt. Leírni is képtelenség, ennek éppen fél-százada... ötven év, és ez is mintha tegnap lett volna! Talán ezért hívtam fel Magát.

Kár, hogy megvigasztalni azzal akart, hogy Tóni ma is él. Tudom, hi-szen a halála óta igyekeztem úgy élni, hogy mindazt, amit csinált, a fejem fölé tartva mentsem az áradatból. Hogy sikerült, az ő érdeme. Mert személyi-ségének varázsa átsüt az írásaiból, még a hangja is kiszól belőlük. Úgy lehet, ezt érzik meg azok, akik ma is olvassák. Rajtam az sem segített – bár, talán, ha felejtik, az nekem is nagyon rossz lett volna –, mit is segíthetne, ha az nincs, akivel egy nyelven tudtam beszélni. Emberöltőnyi időn át monologi-zálni! Lehet, talán ezért telefonáltam.

Maga megkérdezte tőlem, hogy nagyon egyedül vagyok-e? Igen. Bár talán nem úgy, ahogy gondolta. De az elmúlt harmincöt évben Maga volt az e g y e t l e n, aki ezt¹⁷ megkérdezte! Lehet, hogy ezért hívtam föl.¹⁸

¹⁷ Kiemelések Szerb Antalnétól.

¹⁸ Szerb Antalné Bálint Klára autográf levele Illyés Gyulához 1980. november 11., gépirat, részlet. Illyés-hagyaték.

A háború borzalmai olyan veszteségekkel és fájdalmakkal terhelték meg a túlélőket, amelyek feldolgozása meghaladja bárki erejét. Láthattuk, az érzések kimondása, a történetek szüntelen újraelbeszélése legfeljebb enyhíthette ezt a fájdalmat. Az áldozatok és a túlélők megszólaltatása pedig akár utólagosan is a törés helyreállítására, a múlt különböző darabjainak egységbe foglalására tett kísérlet, mely most már a következő nemzedékek feladata.